

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Тетяна ЛЕЖУХ,

адвокат,

ад'юнкт кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

SUMMARY

Evidence in civil proceedings is any proofs on which the court determines the presence or absence of circumstances that justify the claims and defenses of the parties and other circumstances relevant to the proper resolution of the case. In accordance with the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine admissible evidence in civil proceedings are: expert opinion; written evidence; material evidence; eyewitness testimony; explanations of the parties, third parties, their representatives questioned as witnesses. This paper presents characteristics and features of evidence in a civil case.

Key words: evidence, evidence, civil procedure, court civil cases.

АНОТАЦІЯ

Доказами в цивільному судочинстві є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для правильного вирішення справи. Відповідно до норм Цивільного процесуального кодексу України допустимими доказами в цивільному процесі є: висновки експертів; письмові докази; речові докази; покази свідків; пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків. У статті представлено характеристику та особливості застосування доказів у цивільній справі.

Ключові слова: докази, доказування, цивільне судочинство, суд, цивільна справа.

Постановка проблеми. Наразі законодавство, у тому числі і цивільно-процесуальне, є динамічною системою, що постійно змінюється та розвивається: деякі норми скасовуються або доповнюються, а деякі – вводяться в дію, проте, незважаючи на достатньо консервативний напрям розвитку цивільного процесуального законодавства, інтерес до дослідження доказування та доказів лише зростає, адже тільки допустимі законодавством докази можуть бути належним підтвердженням існування тих чи інших обставин, які стають предметом розгляду будь-якої цивільної справи.

Метою статті є аналіз наукових підходів до визначення поняття «доказів», а також аналіз особливостей допустимих засобів доказування в цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що Цивільний процесуальний кодекс України містить чітке визначення поняття «докази» та класифікацію доказів, наукові підходи до визначення зазначених понять не вирізняються такою однозначністю трактувань. Більше того, враховуючи стрімкий розвиток правозастосовної практики, стає зрозумілим, що тих визначень, які містяться в законодавстві однозначно недостатньо в нинішніх умовах стрімкого розвитку суспільства, у тому числі і правовідносин, які стають предметом розгляду в цивільному судочинстві.

Нині діючий ЦПК України встановлює, що докази в цивільній справі повинні відповідати наступним вимогам:

1. Докази повинні стосуватись предмету спору та доводити обставини, на які посилаються сторони (ч. 1 ст. 57 ЦПК України).

2. Докази в цивільній справі повинні бути отримані без порушень норм законодавства. У свою чергу докази, що були отримані з порушенням закону, є недопустимими та не можуть бути прийняті судом до уваги.

3. Докази в цивільній справі повинні бути надані суду виключно у формі, що передбачена законодавством (ч. 2 ст. 57 ЦПК України).

У свою чергу, загальноприйнятими у вітчизняній науці вважаються наступні ознаки доказів [10, с. 228]:

– визначення доказів як базового поняття цивільного процесу;

– визначення доказів як єдино можливого способу визначення суті правовідносин, що стали предметом спору.

Як зазначає І.В. Сахнова, у науці цивільного процесуального права питання визначення поняття «докази» довгий час залишалось дискусійним, що призвело до формування трьох основних концепцій розуміння судових доказів [10, с. 230]:

1) докази – це тільки фактичні дані (у 2002 р. дана концепція була видозмінена до відомостей про факти);

2) докази як поєднання фактичних даних (відомостей про факти) і засобів доказування;

3) докази як фактичні дані (відомості про факти) і засоби доказування, які в залежності від контексту

можуть розумітися як докази (теорія подвійного розуміння судового доказу).

Д.М. Чечот вважає, що доказами являються будь-які факти і відомості про них, які опинились на орбіті судового дослідження [16, с. 185], проте ми вважаємо, що така позиція носить надто узагальнюючий характер і тому не може вважатись до кінця обґрунтованою.

У свою чергу С.В. Курильов визначає судові докази як факт, отриманий з передбачених законом джерел і в передбачений законом спосіб, що знаходиться в певному зв'язку з предметом судового процесу, фактом, завдяки якому він може служити засобом встановлення об'єктивної істини щодо предмету спору [7, с. 5–6].

На думку ж Ф.Н. Фаткулліна, доказами в цивільному процесі є засоби отримання судом істинних знань про факти, що мають значення для справи [12, с. 101–102].

Особливу увагу в такому контексті видається думка визначного українського вченого С.Я. Фурси, який вважає, що доказом є окремий елемент засобу доказування, що містить інформацію про обставину справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, а засіб доказування – це сукупність окремих доказів (елементів), які за цивільним процесуальним законодавством допустимі для доказування в конкретній справі. При цьому не припускається можливо характерною ознакою засобу доказування в конкретній справі вважати умову достатності доказів, оскільки така ознака залежить від суб'єктивної оцінки суддею або судом наданих доказів [13, с. 21].

Аналізуючи зазначене поняття, О.В. Бабарикіна зазначає, що поняття «докази» і «засоби доказування» не є синонімами, оскільки, по-перше, доказ відповідає на питання: «Що?», а засіб доказування, являючись джерелом інформації про докази, може відповісти лише на питання: «Як?», а по-друге – юридичний факт при співвідношенні з необхідною нормою права утворює предмет доказування по справі [2, с. 7].

У свою чергу, аналізуючи положення ст. 57 ЦПК України, ми можемо зробити висновок, що законодавець передбачив належність виключно фактичних даних до судових доказів, проте засоби доказування, на нашу думку, тісно пов'язані з фактичними даними. Саме засоби доказування є джерелами отримання відомостей про ті факти, які необхідно встановити по справі. Це дає підстави вважати, що самі засоби доказування поруч з фактичними даними грають роль судових доказів. Невипадково і закон застосовує до засобів доказування термін «докази» (письмові докази, речові докази, відео- і аудіозаписи).

Звичайно, між фактичними даними і засобами доказування наявні відмінності: фактичні дані є змістом судового доказу, а засоби доказування – його формою. Нерозривний зв'язок форми і змісту доказу означає, що в будь-якому засобі доказування повинні міститися

фактичні дані, а з іншого боку – фактичні дані можуть бути отримані судом тільки за допомогою визначених законом засобів доказування. Засоби доказування, що не містять відомостей про факти, або ті, що містять відомості, отримані не з визначених законом джерел, сили доказу не мають [3, с. 211].

В свою чергу В.І. Сахнова у своїх працях також наголошує на тому, що і щодо доказів, і щодо засобів доказування важливе значення має принцип допустимості, що являє собою міру зобов'язаного суб'єкта пізнання – суду – по регулюванню процесу формування доказового матеріалу по справі. Керуючись ознакою допустимості, суд відбирає в якості доказів тільки ту інформацію, яка міститься у формі, передбаченій законом. При цьому, якщо форма не дотримана, інформація не перетворюється в доказ, і суд зобов'язаний її відкинути, проте з обов'язковим обґрунтуванням, яке в результаті описується в мотивувальній частині судового рішення [10, с. 232].

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можемо зробити висновок про те, що для формування судового доказу в цивільній справі необхідно, щоб у ньому містилась інформація про обставини та факти, що мають значення для справи; така інформація повинна бути отримана лише в передбачений законом спосіб та у визначеній ст. 57 ЦПК України процесуальній формі.

Ч. 2 ст. 57 ЦПК України відносить до доказів:

- пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків;
- показання свідків;
- письмові докази;
- речові докази (зокрема звуко- і відеозапис);
- висновки експертів [15].

Розглянемо їх більш детально.

Пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків. Відповідно до ч. 1 ст. 62 ЦПК України, сторони, треті особи та їх представники за їх згодою можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи.

Варто зазначити про те, що допит вищевказаних осіб в якості свідків зовсім не означає зміну процесуального статусу особи в процесі. У цьому випадку мова йде лише про дотримання під час допиту процедури, яка встановлена для допиту свідків. Зазначена процедура, на думку законодавця, надає змогу притягнути особу, яка дає неправдиві свідчення до кримінальної відповідальності за ст. 384 КК України [6].

Такі дії законодавця, у цілому, видаються достатньо логічними та обґрунтованими, оскільки в практиці досить розповсюдженими є випадки, коли сторона, третя особа або їх представники для створення якнайбільшого морально-емоційного ефекту у своїх поясненнях зазначають неправдиві відомості. Особливо часто це зустрічається в справах про визнання батьківства, стягнення аліментів та інших справах, де вбачається емоційна складова.

В той же час не можна визнати обґрунтованою думку деяких вчених з приводу наявності в сторін обов'язку надавати пояснення суду та необхідності встановлення спеціальної відповідальності за його порушення та трактування відмови від надання пояснень «зловживанням своїми процесуальними правами» [8, с. 3].

Однак з такою думкою важко погодитись, адже поруч з нормою ч. 3 ст. 27 ЦПК України, яка встановлює обов'язок сторін добросовісно здійснювати свої права та обов'язки [15], але в той же час у цивільному процесі діють принципи змагальності та диспозитивності, які цю проблему вирішують.

Безумовно, пояснення сторін є надзвичайно важливими, особливо в справах про усиновлення, наприклад, для визначення дійсної мотивації усиновлювачів та здатність їх забезпечити належні умови проживання дитини, в яких заявники висловлюють своє бажання усиновити та жити однією сім'єю з усиновленою дитиною; у справах про розірвання шлюбу для з'ясування дійсних причин розлучення подружжя та можливості примирення і тому подібне.

Ми не підтримуємо думку деяких вчених щодо необхідності застосування ч. 1 ст. 185 КпАП України (виявлення неповаги до суду) при встановленні факту надання сторонами, третіми особами, їх представниками неправдивих пояснень [8, с. 4], адже такий інструмент може надати суду досить широкі можливості для здійснення тиску на зазначених осіб, а особливо на представників.

Пояснення, що передбачені ч. 1 ст. 62 ЦПК України, існують у трьох формах: твердження, визнання та заперечення.

Твердженням є пояснення, в якому містяться відомості про факти, які відповідно до положень ст. 60 ЦПК України зобов'язані доводити сторони та треті особи.

Визнання – це пояснення, яке містить відомості про факти, які згідно із законом повинна доводити інша сторона.

В свою чергу визнання фактів може відбуватись як в самому суді, так і поза ним. Визнання фактів, що мало місце поза судом, процесуального значення не має, оскільки законом така форма доказів не передбачена. У свою чергу визнання фактів у судовому засіданні має юридично значимі результати та є належним доказом.

Визнання фактів може відбуватись у наступних формах:

– у беззастережній (простій), коли сторона повністю визнає певний факт, що входить до предмету доказування в цивільній справі;

– кваліфікованій, коли особа визнає певний факт, що входить до предмету доказування в певній справі, але зазначає певні специфічні дані, які стосуються факту.

Показання свідків. Відповідно до ст. 63 ЦПК України показання свідка – це повідомлення про відомі йому

обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини [15].

У свою чергу, як випливає із змісту ч. 1 ст. 50 ЦПК України, свідком може бути лише фізична особа, якій відомі будь-які обставини, що підлягають встановленню або перевірці в цивільній справі.

Обставини, що стосуються справи, мають бути відомі свідку особисто або отримані ним внаслідок безпосереднього сприйняття фактів («свідок-очевидець») та зі слів осіб, які бачили або іншим шляхом їх сприймали («свідок з чужих слів»). Свідок повинен давати правдиві показання. Якщо свідок дає неправдиві показання, це є підставою для його притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 178 КК України) [6].

Безсумнівно, для того, щоб показання свідка були визнані джерелом доказування, суд повинен ретельно перевіряти джерело отримання ним інформації, а також характер відносин, що склалися між ним та іншими особами, що беруть участь у процесі.

Свідок може бути допитаний за клопотанням сторін, третіх осіб, їх представників. Відповідно до ч. 2 ст. 50 ЦПК України свідок зобов'язаний з'явитися до суду у визначений судом час і дати правдиві показання про відомі йому обставини справи. При цьому в практичній діяльності часто трапляються випадки, коли суди задовольняють клопотання сторони, третьої особи або їх представників про допит свідка, свідок прибуває до суду, а засідання виявляється відкладеним або суд оголошує перерву в розгляді справи, так і не заслухавши свідка. Водночас свідки, з'являючись на судові засідання, у більшості випадків відпрошуються з роботи, відкладають свої власні справи або долають далекі відстані для того, щоб дати показання, і внаслідок недбалих дій суду змушені відчувати такі ж незручності знову.

Звичайно, п. 31 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.06.2009 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» вказує на те, що в разі відкладення справи суд повинен допитати свідків, які з'явилися, якщо в судовому засіданні присутні всі особи, які беруть участь у справі. Тільки у виняткових випадках за ухвалою суду свідки не допитуються і викликаються знову [9], проте реалії судової практики все ж вказують на те, що суди далеко не завжди дотримуються зазначених рекомендацій і відкладають засідання без проведення такого допиту, внаслідок чого часто заінтересована сторона втрачає можливість на доведення своєї позиції таким засобом доказування через неможливість свідка з'явитися повторно.

Письмові докази. Відповідно до ч. 1 ст. 64 ЦПК України письмовими доказами є будь-які документи, акти, довідки, листування службового або особистого характеру або витяги з них, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи.

Можемо констатувати, що, на нашу думку, положення ч. 1 ст. 64 ЦПК України є не зовсім вдалим, оскільки законодавець не дає визначення письмовим доказам загалом, формі таких документів та їх змісту.

Саме тому ми підтримуємо думку М.І. Штефана щодо необхідності закріплення у вказаній статті наступного визначення письмових доказів: «Письмові докази – це виконані на предметі в будь-який спосіб письмові знаки, об'єднані у відповідну систему і структуру, в яких виражені думки (ідеї), що вміщують інформацію (повідомлення) про обставини, які мають значення для справи [17, с. 300–301].

Окрім того, при розгляді цивільної справи важливо встановити і форму документа, адже документ може бути викладено як на паперовому носіїві, так і на тканині, інших носіях. Особливим видом документа може бути і електронний документ. Електронними документами є електронні файли, що знаходяться в комп'ютері або на зйомних носіях (флеш-диски, CD-диски, карти пам'яті).

Як показує практика, електронні документи наразі можуть братись до уваги лише в кримінальному судочинстві, в інших випадках, зокрема в цивільних справах, законом не передбачено використання такого засобу доказування.

З іншого боку, електронні та інші носії інформації передбачені ч. 2 ст. 65 ЦПК України, але, на нашу думку, електронні документи не можуть бути визнані судом саме як речові докази, оскільки зміст таких документів відповідає визначенню саме письмових доказів.

Саме тому, на нашу думку, це питання потребує подальшого наукового та законодавчого визначення, проте вже зараз можемо констатувати, що передбачення в ЦПК України можливості сторін, третіх осіб, їх представників доводити свою позицію електронними документами суттєво покращило б позиції вказаних осіб у доказуванні своєї позиції та відповідало б вимогам часу і сучасному розвитку суспільства загалом. Водночас необхідно розуміти і те, що можливість використання електронних документів вимагає розробки стандартизованих методів та способів дослідження таких доказів на предмет їх достовірності.

Речові докази. Відповідно до ч. 1 ст. 65 ЦПК України речовими доказами є предмети матеріального світу, що містять інформацію про обставини, які мають значення для справи [15].

Серед форм, в яких законодавець допускає існування речових доказів, можна віднести: магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію про обставини, що мають значення для справи [15].

Варто відзначити, що ч. 2 ст. 57 ЦПК України зазначає, що засобом доказування є речові докази, зокрема звуко- та відеозаписи. У зв'язку з неточністю цього визначення вважаємо за необхідне його

проаналізувати. Ця норма потребує уточнення в контексті того, чи звуко- та відеозаписи є складовою частиною речових доказів, чи самостійним засобом доказування. Тож, якщо аналізувати ч. 2 ст. 57 ЦПК України, то можна зробити висновок, що звуко- та відеозаписи необхідно відносити саме до речових доказів, проте, як показує практика, суди застосовують зазначену норму по-різному.

Аудіозапис як доказ викликає увагу сторін, третіх осіб та їх представників ще й тим, що ч. 10 ст. 6 ЦПК України передбачено обов'язкову фіксацію судового процесу аудіотехнічними пристроями.

Водночас, відповідно до ч. 8 ст. 6 ЦПК України учасникам цивільного процесу та іншим особам, присутнім на відкритому судовому засіданні, гарантовано право використовувати портативні аудіо технічні пристрої, проте офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, зроблений судом (ч. 11 ст. 6 ЦПК України).

Нерідко сторони, треті особи та їх представники стикаються з деякими труднощами в застосуванні вищезазначеної норми. Так, при розгляді однієї з цивільних справ були підстави вважати поведінку судді упередженою. На підставі ст. 20 ЦПК України позивачем було заявлено клопотання про відвід судді, у задоволенні якого було відмовлено. Беручи до уваги той факт, що відповідно до ст. 293 ЦПК України на ухвалу про відмову в задоволенні клопотання про відвід не може бути подано апеляційної скарги, позивачем було прийнято рішення викласти зазначені обставини в апеляційній скарзі у випадку ухвалення «негативного» для сторони рішення.

У результаті, якщо судом було ухвалено рішення не на користь позивача, виникає питання в доведенні факту наявності упередженості судді. Таким доказом повинен бути саме аудіозапис судового процесу, проте скористатись ним позивачу часто так і не вдається, оскільки звук може бути нечітким. Такі ситуації є непоодинокими і досить часто позбавляють сторін, третіх осіб та їх представників можливості довести обставини, що дійсно мали місце в судовому засіданні.

Висновок експерта. Відповідно до ст. 66 ЦПК України висновок експерта – докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені в результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, задані судом [15].

Порядок проведення експертизи в цивільній справі встановлено ЗУ «Про судову експертизу».

Н.Н. Абрамов визначив експертизу як засіб отримання відомостей про факти, які мають значення для справи, за допомогою назначених судом осіб, які володіють пізнаннями в науці, мистецтві і ремеслі і які надають суду свої висновки на підставі знайомства зі справою і, як правило, на підставі дослідження яких-то об'єктів [1, с. 211].

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про експертизу», судово-експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [4].

Експертиза може бути призначена в цивільній справі для з'ясування обставин, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд призначає експертизу за заявою осіб, які беруть участь у справі [15].

У такому контексті потрібно звернути увагу на те, що експертиза в цивільній справі повинна бути призначена саме судом. У протилежному випадку – якщо експертиза проводилась за дорученням адвоката однієї з сторін, то висновок експерта буде оцінюватись судом саме як письмовий доказ, а не висновок експерта.

Новим ЦПК України, який набув чинності з 17.11.2012, встановлена можливість адвоката доручати проведення експертизи з певного питання експертній установі і оцінка такого доказу судом саме як висновку експерта, а не письмового доказу, як це передбачено чинним ЦПК України [6]. Іншим питанням є наявність в адвоката можливостей надання матеріалів для проведення експертизи, оскільки досить часто матеріали або документи, щодо яких необхідно провести експертизу, знаходяться в матеріалах справи, а отже потрібна санкція саме суду на проведення такої експертизи. Проте саме по собі закріплення права адвоката доручити проведення експертизи без участі суду вже є вагомим прогресом у кримінальному процесуальному законодавстві.

Саме тому вважаємо за необхідне закріпити в існуючому ЦПК України аналогічне право адвоката доручати проведення експертизи експертним установам та закріплення за отриманим у результаті цього доказом статусу саме «висновку експерта», а не «письмового доказу». Таке повноваження дасть можливість адвокатам у більшій мірі реалізувати права їхніх клієнтів на отримання якісної правової допомоги.

Законом закріплено також обов'язок суду призначити експертами певних осіб, якщо сторони домовились про це, проте перелік питань, які ставляться перед експертом, у кінцевому результаті залишаються на розсуд суду, хоча сторонам надано право подати свою редакцію таких питань. Звичайно, суд повинен мотивувати відхилення питань, які були надані сторонами, проте, на нашу думку, цього явно недостатньо.

Варто згадати і про те, що чинний ЦПК України не містить чітких строків проведення експертизи, а отже – і відповідальності за їх порушення.

Відсутність такої норми суттєво ускладнює життя сторонам, третім особам та їх представникам. На практиці часто виникають такі ситуації, коли сторона довго домагається проведення експертизи, суд нарешті призначає її та встановлює перелік питань, а справа

надсилається до експертної установи. Через деякий час від експертної установи може надійти лист, в якому повідомляється про те, що експертна установа перевантажена справами, а тому в найближчий час провести експертизу не видається можливим. Строки, на які може розтягнутися проведення експертизи в такому випадку або не зазначаються, або становлять 6–18 місяців.

В таких ситуаціях суди часто проводять розгляд справи за наявними матеріалами, не беручи до уваги факт непровадження експертизи. Саме тому вважаємо за доцільне законодавчо закріпити строки проведення експертизи, механізм та підстави їх подовження, а також відповідальність за затягування в проведенні експертизи.

Висновки. Підсумовуючи все вищезазначене, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Судові докази є специфічним видом доказів, що застосовуються виключно в рамках судового процесу. До доказів, що застосовуються в цивільному процесі України, можна віднести: фактичні дані та відомості, що можна отримати, дослідивши засоби доказування. При цьому судовими доказами можуть бути визнані лише ті, які доводять або спростовують позиції осіб, які беруть участь у справі (належність доказів). Крім цього, докази, що застосовуються в цивільному процесі, повинні бути отримані у встановленому законом порядку (допустимість доказів). Відповідно до норм Цивільного процесуального кодексу України допустимими доказами в цивільному процесі є: висновки експертів; письмові докази; речові докази; покази свідків; пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків.

2. Враховуючи результати аналізу, проведеного в цьому підрозділі дисертаційного дослідження, пропонуємо закріпити в Цивільному процесуальному кодексі України визначення поняття «доказів», що міститься в ч. 1 ст. 57 ЦПК України в наступній редакції:

«Стаття 57. Судові докази

1. Судовими доказами в цивільній справі є фактичні дані та/або відомості про факти, на які посилаються особи, що беруть участь у справі, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, які мають значення для вирішення справи».

2. Засоби доказування в цивільному процесі України є чітко передбаченими в ст. 57 Цивільного процесуального кодексу України. На нашу думку, вказаний перелік не може визнаватись таким, що відповідає сучасному розвитку суспільства та світової практики щодо встановлених засобів доказування.

3. Незважаючи на те, що ст. 57 ЦПК України передбачено застосування звуко- та відеозапису в процесі розгляду цивільної справи, практика врахування українськими судами таких доказів залишається неоднозначною, потребує правового тлумачення механізм дослідження судами відео- та аудіо запису.

Список використаної літератури

1. Абрамов С.Н. Советский гражданский процесс / С.Н. Абрамов. – М. : Госюриздат, 1952.
2. Бабарыкина О.В. Факторы, влияющие на исследование и оценку доказательств в гражданском судопроизводстве / О.В. Бабарыкина. – М. : «Волтерс Клувер», 2010.
3. Гражданский процесс / под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечинной, Д.М. Чечота. – М. : ПБОЮЛ Гриженко, 2001.
4. Закон України «Про судову експертизу» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 28. – Ст. 232.
5. Кравчук В.М. Коментар до Цивільного процесуального кодексу / В.М. Кравчук. – К. : Істина, 2006.
6. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
7. Курьлев С.В. Объяснения сторон как доказательство в советском гражданском процессе / С.В. Курьлев. – М., 1953.
8. Луспенник Д. Допит сторін під присягою // Юридичний вісник України. – № 29. – 2006.
9. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.06.2009 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції».
10. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса – теоретические начала и основы / Т.В. Сахнова. – М. : «Волтерс Клувер», 2008.
11. Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / В.І. Тертишніков. – Х. : ШЦ «Ксилон», 2006.
12. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф.Н. Фаткуллин. – Казань, 1973.
13. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі : науково-практичний посібник / С.Я. Фурса. – К. : Видавець Фурса С.Я., КНТ. – 2005.
14. Фурса С.Я., Фурса С.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар у 2 т. / за ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я., КНТ. – 2006.
15. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004. – № 40–42. – Ст. 492.
16. Чечот Д.М. Судебные доказательства. Гражданский процесс / под ред. В.А. Мусина, П.А. Чечинной, Д.М.Чечота. – М., 1996.
17. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України / М.Й. Штефан. – К. : Концерн «Видавничий Дім «ІнЮре», 2005.